

**Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı:
Arşiv belgeleri ışığında XVIII. yüzyılın ikinci
yarısında Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen
büyük kıtlık ve alınan tedbirler***

**Diyarbakır as Reflected in Archival Documents in the
Latter Half of the 18th Century.
The Case of the Great Famine**

*Öğr. Görv. Dr. Mesut Aydın***

Özet

Muhtemelen küresel bir iklim olayı, tüm Akdeniz havzasını özellikle Diyarbakır ve çevresini 1757 yılından itibaren önemli ölçüde etkilemiş, bölgede büyük bir kıtlık ve kuraklık yaşanmıştır. Kıtlığı çekirge afeti, bulaşıcı hastalıklar ve nihayetinde deprem takip etmiş, 1760'lı yıllara kadar bölge insanı çok zor günler geçirirken, hemen her alanda önemli kayıplar verilmiştir. Devletin aldığı tedbirler bir ölçüde faydalı olsa da afetler bölgede ciddi sıkıntılara sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, 18. yüzyıl, Kıtlık, Salgın, Veba, Çeteci Abdullah Paşa.

Abstract

Starting from 1757 whole Akdeniz region, especially city of Diyarbakır and its proximity, has been significantly affected possibly due to a global climate event. The region experienced a drastic famine and drought during the period. Famine is followed by grasshopper outbreak, infectious diseases and an earthquake; till 1760 residents have had very difficult times and experienced significant losses in almost all areas. Even though government's measures against the problems eased the pain, natural disasters caused considerable suffering among the residents.

Key Words: Diyarbakır, 18th Century, Great Famine, Edipemic, Black Death, Ceteci Abdullah Pahsa.

* Bu makale 15-17 Kasım 2006 tarihinde Diyarbakır'da düzenlenen "Osmanlı'dan Cumhuriyete II. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu"nda sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

** *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, me.aydiner@gmail.com*

Bu çalışmada, 1757 yılında başlayıp 1760'lı yıllara kadar birbiri ardınca bölgeyi ve bölge insanını kasıp kavuran sıcaklık, kuraklık, kıtlık, çekirge saldırısı ve salgın hastalık gibi afetler üzerinde durulacak ve bu afetlerin boyutları, etkileri, alınan tedbirler gibi konular ele alınmaya çalışılacaktır. Olayların gelişimi ve etkileri Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Dîvân-ı Hümâyûn kararları kayıtlarını ihtivâ eden Mühimme Defterleri (BOA, MD.), Maliye Kalemi Defterleri ve ilgili arşiv kaynaklarından derlenecek belgelerle açıklığa kavuşturulacaktır¹. Bu bilgiler, gerek dönemin kronikleri, konsolos raporları ve gezginlerin hatıralarıyla gerekse bölge ile ilgili mevcut bilimsel çalışmalarda yer alan bazı tespit ve verilerle de desteklenecektir. Böylece bölgenin özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgi verilerek, orijinal bir metin hazırlanmaya çalışılacaktır. Konunun günümüzde sıkça tartışılmaya başlanan küresel ısınma ve muhtemel kuraklık ve kıtlık tehdidi ile ilgili çalışmalara tarihten tutacağı ışığın yanında, Anadolu'nun sosyo-ekonomik tarihine katkı sağlamasına da gayret edilecektir. Bölgedeki âfet öncelikle ana hatları ile ortaya konulacak, daha sonra döneme ait bilgi ve arşiv belgelerine dayalı verilerle detaylandırılacaktır.

Diyarbakır'da Ne Oldu?

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında muhtemelen tüm dünyayı etkileyen bir iklim olayı Osmanlı coğrafyasını da derinden sarsmış, yaz aylarında normalin çok üzerinde seyreden sıcaklar ve peşi sıra meydana gelen kuraklık ve kıtlık, Anadolu'yu perîşân etmiştir². Özellikle Akdeniz havzasında, Kuzey Afrika kıyılarından başlayıp Anadolu'nun iç bölgeleri ve güney kesimine kadar etkisini sürdüren kuraklık ve aşırı sıcaklar, özellikle Güneydoğu Anadolu'da, Diyarbakır ve çevresinde büyük tahribat meydana getirmiştir³. Neredeyse tüm Akdeniz Havzası'nda benzer durumların yaşandığı, sıcaklık, kuraklık, kıtlık ve çekirge istilâlarının, insanları başta Anadolu olmak üzere çeşitli bölgelere göçe zorladığı

¹ Dönem ile ilgili en önemli başvuru kaynaklarından biri olan Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri'nin ilgili yılları içeren kısımlarının bulunmayışı maalesef büyük eksiklikler. Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri'ne dair ayrıntılı bilgiler için bkz: İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1985, ilgili sayfalar. Konu ile ilgili fikir vermesi açısından ileride Mardin Şer'iyye Sicilleri'ne dair kayıtlardan birkaç örnek kullanılacaktır.

² İngiltere, İrlanda gibi Kuzey yarımküredeki ülkelerin halkları meydana gelen aşırı sıcaklardan gayet memnun hatta şaraplık üzüm yetiştirebilecekleri için sevinç içerisinde iken, özellikle Akdeniz Havzası ve adalardaki insanlar sıcaklık, kuraklık, kıtlık, çekirge istilâsı ve salgın hastalıklar gibi peşi sıra afetlerle yanıp kavrulmuşlardır. (Konu ile ilgili değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. M. Alaaddin Yalçınkaya ve Araştırmacı - Mütercim Ali Ottoman Beylere ayrıca teşekkür ederim.)

³ Kıtlığın tarifi, etkileri, sebepleri ve sonuçları XIV-XX yüzyıl arası Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kıtlıklar hakkında arşiv belgelerine dayalı bilgiler, istatistikî veriler ve tablolar ile detaylandırılmış, faydalı bir çalışma ve bibliyografya için bkz.: Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, (ed. H. Celal Güzel-Kemal Çiçek vd.), X, 718-730

bilinmektedir. Nitekim Halil İnalçık Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanarak hazırladığı bir çalışmada benzeri duruma işaret etmiş ve 1757-1758 yılında Kıbrıs'ta da büyük bir kuraklık ve kıtlık, ardından da göçler yaşandığını belirtmiştir⁴. Özellikle bu afetin daha sonraki tesirleri tüm Anadolu'yu etkisi altında bırakmış hatta İstanbul'a kadar yayılmıştır⁵. Bu iklim değişiklikleri, daha çok hayvancılıkla geçinen önemli sayıdaki konar-göçer aşiretlerin otlakları yanında köylünün hasadını da etkilemiş, büyük ölçüde kırsal olan Osmanlı nüfusu, felâketi tüm acı boyutları ile hissetmiştir. Sıcak iklimde meydana gelen ısı fazlalığı ve yağış eksikliği ile bunlara ait takvim değişikliği gibi aşırılıklar, besin kaynaklarını, ticârî tarım ürünlerini ve bölgede önemli bir ekonomik değere sahip olan hayvan sürülerini tehlikeye atmıştır.

Osmanlı döneminde, tarım açısından kıtlıkların çoğu, aşırı sıcak ve kurak geçen yıllarda yaşanmıştır⁶. Özellikle güneye doğru inildikçe bölge halkı "Eyyâm-ı Buhur" dediği büyük hava sıcaklıklarına alışkındır. Ancak birbiri ardınca gelen olağanüstü soğuk ve sıcaklar şaşırtıcıdır. 1756 yılında yoğun bir soğuk dalgası, Asî Nehri gibi birçok akarsuyu dondurarak, Halep'ten Kudüs'e kadar bütün Suriye ve Irak'ı kaplamış, yine peşinden gelen olağanüstü aşırı sıcaklık ve kuraklık dalgası ise insanları çaresiz bırakmıştır⁷. Akarsu ve göllerin,

⁴ Halil İnalçık, "A not on the population of Cyprus" makalesi için bkz.: <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume2/June-August1997/volII2ANOTEONTHEPOPULATIONOFCYPRUS.pdf> (ulaşım:15/12/2006)

⁵ Kıtlığın Anadolu'daki diğer etkilerini göstermek bakımından şu iki örneği de zikredebiliriz: 1756-1758 yılları arasında Hüsrev Paşa ve Beyazıt Menzili'nde kıtlık yaşanmış, hayvan yemi bulunmaz olmuş, çekirge istilası ise tüm bu sıkıntıların üzerine tuz biber ekmiştir. Kıtlığın etkileri ve boyutları hakkındaki detaylar için bkz.: Kılıç, a.g.m, s. 721'den naklen *BOA, Cevdet-Nafia* nr. 1807-1836; Yine aynı tarihlerde Kuzey Batı Anadolu'daki yağmursuzluk yüzünden meydana gelen hubûbât ve zahîre kıtlığı ve bunun sebep olduğu karaborsacılık olayları için bkz.: Kılıç, a.g.m, s. 721'den naklen *BOA, Cevdet-Belediye* nr. 3396

⁶ İçlerinde bahse konu yıllar da olmak üzere Anadolu'nun son 350 yıllık dönemindeki önemli kurak ve yağışlı yılların belirlendiği, kuraklığın boyutları, Anadolu iklim tarihindeki yeri, Anadolu'daki kuraklık dönemleri ve etkileri hakkında Türkiye Kuvaterner Sempozyumu'na sunulan bilimsel bir çalışma ve sonuçları için bkz.: http://www.eies.itu.edu.tr/TURQUA/pdf/turqua5/TurquaV_129-135_Akkemik_vd.pdf (ulaşım:15/12/2006)

⁷ Bölgede 10 yıldan fazla süren bu sert ve keskin iklim değişiklikleri 1780'li yıllara kadar devam etmiştir. 1786'da Suriye ve Filistin taraflarındaki durumu anlatan Fransız Konsolosu o yıl buğday ve pamukta hiç ürün olmadığını kuraklığın her şeyi mahvettiğini, bitkileri köklerine kadar yaktığını, ırmakların ve çeşmelerin kurduğunu rapor eder. Bölgede 1778-79 kışı da çok şiddetli geçmiş, Şam'da bir ay boyunca kar yerden kalkmamış hatta kar Bağdat ve Basra'ya kadar inmiş ve Basra Körfezi donmuştur. Asıl dikkati çeken bu korkunç soğukun Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmına yayılmasıdır. Çünkü o dönemde gözlemciler aynı anda notlarında "Teselya bölgesinde, Selanik'te ve İzmir'de aşırı soğuklar" olduğunu yazarlar. Doğu Akdeniz'deki

içme suyu ve sulama havzalarının kaynaklarının yeterince beslenememesi bölgede dramatik boyutlara varan kuraklıklara sebep olmuştur.

Katlığın Peşinden Gelen Çekirge, Deprem ve Veba Felaketleri

Bölgenin bir başka felaketi olan ve Yakınoğu'da sık sık görülen çekirgeler ise kuraklığın ardından ikinci büyük darbeyi vurmuştur. Özellikle kara bir bulut şeklinde sürü olarak hareket eden çekirgeler, çöl üzerinden ansızın gelip ekili alanlara üşüşmüş ve çok kısa bir süre içinde, zaten kuraklık yüzünden perişan hale gelen tarla ve meyve bahçelerini mahvetmişlerdir⁸. Sıcak rüzgarlarla uzun mesafelere taşınarak gündüzleri yer değiştiren ve akşama doğru yere inen bu göçmen çekirgeler, onlarca kilometrelik bir sürü halinde, geçtikleri bölgede, alanı sınırlı ama çok yıkıcı gerçek bir afet meydana getirmişlerdir⁹. Bu felaketler, tüm çabalara karşın, ardında savunmasız pek çok kurban ve harabe bırakarak 1760'lı yılların başına doğru sona ermiş ancak bölgeyi bu kez vebâ kasıp kavurmaya başlamıştır. Şüphesiz art arda meydana gelen ve birbirini tetikleyen tüm bu afetlerin sonuçları bölge halkları üzerinde yıkıcı ve kalıcı etkiler bırakmıştır. Kamusal ve özel kayıpların yeniden inşâsı veya tekrar kazanılması, felakete uğrayan insan gücü ve ekonomik kaynakların önemli bir bölümünü yıllarca silip süpürmüştür. Çekirgeler ve iklim aşırılıklarından meydana gelen sıcaklık, kuraklık ve kıtlık sosyo-ekonomik yapıyı mahvederken, yokluklara ve bunların yol açtığı pahalılık ve sefalete neden olmuştur¹⁰. Veba ve salgın hastalıklar ise bölgede zaman zaman dramatik boyutlara varan nüfus kayıplarına sebebiyet vermiştir. Yine bu sıralarda meydana gelen ve özellikle Suriye bölgesini etkileyen ancak sarsıntılarını geniş alanda hissedilen büyük bir deprem ise, bölge insanına adeta "kaçacak delik" bırakmamıştır¹¹.

bu aşırı iklim değişiklikleri ve soğuk dalgası belki Batı Avrupa'nın "*Küçük Buzul Çağı*" ile ilgili olabilir. 1778-79 kışı "1770-1780 arasındaki ikinci dönemi oluşturan "*Maksimum Alp Soğuşu*" diye adlandırılan döneme de tam olarak uymaktadır. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul 1997, 9-11.

⁸ Bilim adamları bu tür afetlerde metrekaresine 200 çekirge düşen bir yoğunluk bulunduğunu belirtir. Buna göre kaba bir rakamla bir kilometrekarede iki yüz milyon çekirge yer alır.

⁹ Literatürdeki adı *Schistocerca gregaria* olan bu çekirgeler önce larva sonra yetişkin böcek olarak baş döndürücü miktarda çoğalmakta ve belli bir yoğunluk kazandıktan sonra sürüler halinde yaşamaktadırlar. Bilimsel açıklamalar ve afetin diğer bölgelerdeki etkileri için bkz.: Panzac, a.g.e., 10-11.

¹⁰ Kıtlıkların doğurduğu sosyo-ekonomik sonuçlar hakkında bkz.: Sabri F. Ülgener, *Darlık Bubranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.

¹¹ 30 Ekim 1759'da başlayıp Mart 1760'a kadar devam eden deprem ve artçı sarsıntılarını, özellikle Şam ve Sayda civarında önemli ölçüde kayıp ve yıkıma sebep olmuş, depremin büyük felakete sebep olması toprağın sıcaklardan dolayı aşırı kuruması ve kırılganlığının artması ile yorumlanmıştır. Deprem ve sonuçları hakkında ayrıca bkz.: *Târîh-i Vâsîf*, İstanbul 1219, I, s. 177-178.

1766 yılı Mayıs ayında bölgeyi ziyaret eden ünlü gezgin Carsten Niebuhr, dokuz yıl kadar önce (1757'de) şehirde büyük bir açlık ve kıtlık meydana gelmesi yüzünden halkın çoğunluğunun başka yerlere göçtüğünden, şehirdeki evlerden çoğunun bomboş sadece bin altı yüzünün meskûn durumda olduğundan bahseder. Afet öncesi yüz bine yaklaşan nüfus, kıtlık sonrası veba salgınının da şehri alt üst etmesi ile yirmi binlere kadar düşmüştür. 60'lı yıllarda olayın kayıpları hâlâ hissedilmekle birlikte, şehirde bir düzen ve intizam sağlanmış, yaralar kısmen sarılmıştır. Nitekim taş kaplama caddelerin temizliği, artık şehrin su ihtiyacının kalmadığı aynı seyyahın dikkatini çekmiştir¹². 1815 yılında bölgeye gelen ve şehirle ilgili hemen her konuda önemli bilgiler veren J. S. Buchingham ise şehrin nüfusunun 50 binden fazla olmadığını söyler. Seyyah kendisine anlatılanlara göre 1756 yılında nüfusun dört kat fazla olduğunu, 1757 yılında çekirgelerin her şeyi kırıp geçirdiğini ve bu olaydan sonra büyük bir kıtlığın baş gösterdiğini, bunun üzerine gelen büyük bir salgının ise halkın dörtte birini alıp götürdüğünü ifade eder¹³. Dönemin olaylarını günlük şeklinde kaleme alan Şamlı Berber El-Bedîrî el-Hallak, H. 1170 (M. 1756-1757) yılında bölgede aşırı sıcaklar görüldüğünü kaydederek, özellikle küçük baş hayvanların büyük ölçüde telef olduğunu ve çocuk hastalıkları görüldüğünü belirtirken, Kasım ayında ise meyve bahçelerinin çoğunu mahveden şiddetli soğuklar yaşandığını ifade eder. Bedîrî, H. 1172'de ise kuraklık ve yiyecek fiyatlarındaki artıştan şikayet ederken, H. 1173 yılı Kasım'ında ise şiddetli deprem ve vebanın bütün bölgede ve şehirde büyük ölümlere sebep olduğunu kaydeder¹⁴. Tüm bu olaylar ve karşılaşılan sıkıntılar bölgedeki konsolos raporlarına da aynen yansımış, artçı sarsıntıların uzun süre devam etmesi ve depremin şiddetinin fazla hissedilmesi bile toprağın kuraklıktan dolayı taş gibi sertleşmesine bağlanmıştır¹⁵.

Felaketin Boyutları

Gerçekten tüm bu gözlem ve bilgilerin de doğruladığı gibi 1757-1758 (H. 1170-1171) yıllarından itibaren Diyarbakır ve civarında da yağışsızlıktan meydana gelen büyük bir kuraklık ve kıtlık meydana gelmiş, kıtlık afetini adeta önüne çıkan her şeyi yok eden çekirge istilâsı ve salgın hastalıklar takip etmiş, özellikle bu dönemde birçok bölgede görülen veba sonucu Diyarbakır'de de binlerce insan hayatını kaybetmiştir. En acı ve yıkıcı tahribatın Anadolu'nun güneydoğusundan Şam'a kadar uzanan bölgede görüldüğü afet yaklaşık iki yıl

¹² Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *TDVİA* 1994, IX, s. 468-469

¹³ Göyünç, 468-469; Bir başka seyyahın benzer görüşleri için ayrıca bkz.: M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnâmelerde Diyarbakır*, http://www.diyarbakir.net/cgi-bin/index.pl?mod=news;op=author_id;id=15 (ulaşım: 15/04/2007); M. Şefik Korkusuz'un çalışması aynı isimle kitaplaşmıştır. İstanbul 2003.

¹⁴ Bedîrî'nin günlüğü neredeyse 1741'den 1762'ye kadar 20 yılı aşkın bir süreçte bölgenin karşılaştığı pek çok afetten söz edilir. *Berber Bedîrî'nin Günlüğü (1741-1762) Osmanlı Tayra Hayatına İlişkin Olaylar* Şeyh Ahmet El-Bedîrî El-Hallak, [Çeviren: Hasan Yüksel], Ankara 1995

¹⁵ Panzac, a.g.e., s. 5-7

sürmüş ve diğer kıtlıklardan daha feci sonuçlara yol açmıştır. Yine kıtlık ve kuraklık dönemlerinin acı sonuçlarından olarak, kendilerine ve hayvanlarına yiyecek ve içecek bulamayan halk büyük sıkıntılar çekmiştir. 1757 yılından itibaren arpa ve buğday bölgede “aşırı pahalı”dır¹⁶. Halep’teki Fransız Konsolosu’nun raporundaki şu ifadeler ise tamamen yürek kanatıcı cinstendir:

“Musul, Diyarbekir ve Urfa’da kıtlık var. Bu şehirlerde yaşayanların çoğunluğu şehirlerini terk ettiler ve sağa sola dağıldılar. Büyük bir bölümü bir ay kadar önce buradan (Halep) geçti. Anne ve babalar neredeyse bütün çocuklarını, özellikle kızları, iki, bir veya yarım kuruştan daha düşük bir fiyata sattılar. Bu güne kadar asla böyle bir perişanlık görülmedi.”¹⁷

Kışın gelmesi sefaleti iyice artırır. Hayatın iyice güçleşmesi sonucu çevre bölgelere kaçarcasına göçler başlamış, tüm bu sıkıntılar bir yana, afetlerin neticesi olarak insan ve hayvanların açlıktan ve hastalıktan ölümleri sebebiyle bölge çok kötü günler geçirmiştir. Açlık vebanın yolunu açmış, yiyecek sıkıntısı ve pahalılık halkın önemli bir kısmının az veya çok yetersiz beslenmesine sebep olmuş, zayıf insanlar salgınlara ve hastalıklara daha az direnebilir hale gelmişlerdir. “*Bu şehrin caddeleri her gün açlık ve soğuktan ölmüş 15-20 kadar zavallı ile doludur. Son derece azalan nüfus bir de çürümeye yol açan habis humma*”nın pençesine düşer. Bitkin haldeki halk, göç şartları, temizlik sıkıntısı ve yetersiz beslenme yüzünden türlü enfeksiyonlar için son derece elverişli bir ortam oluşturur, açlık yüzünden birçok kişi ölür, tifüs, dizanteri kol gezer. Kıtlığın devam edeceği endişesi ile yerel hükümetlerce doldurulan geniş tahıl ambarları ise, veba salgını sırasında hastalığı yayabilecek birçok fare sürüsünün varlığı için uygun zemin hazırlar. “*Depremeler, bizî hapseden, çevre bölgeleri kırıp geçiren salgın, açlık ve kasırgalar*” 1761 yazından itibaren sona ermeye başlamış ancak sayıca azalmış, yokluk ve hastalıklardan perişan düşmüş bölge halkı beş yıl içinde peşi sıra gelen felaketler yüzünden uzun yıllar derlenip toparlanamamıştır¹⁸.

Bu kıtlık ve yokluk sıkıntıları bölgede zaten var olan eşkıyalık faaliyetlerini de artırmış, doğru dürüst vergi toplanamaz olmuş, Ergani ve Keban madenlerinin çalışması duracak hale gelmiştir. Bölgedeki asayişin bozulması sadece bölge halkının değil, yakın bölgelerin ve neredeyse Hac Yolu’nun da güvenliğini tehlikeye sokacak boyutlara ulaşmıştır. Yaşanan olayların ciddiyeti hemen hükümeti harekete geçirmiş, bir-bir buçuk yıl içinde durumda gevşekliği görülen dört vali peş peşe görevden alınmış, tecrübesi dolayısı ile Diyarbekir’e tayin edilen Numan Paşa da gerekli başarıyı gösteremeyince azl edilerek önce

¹⁶ Kıtlıkların fiyatlar üzerindeki etkisi ve fiyatları etkileyen diğer faktörler hakkında geniş bilgi için bkz.: Mustafa Öztürk, “Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar”, *Prof. Dr. Şerafeddin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s. 213-219

¹⁷ Konsolosun 1 Eylül 1757 tarihli mektubu için bkz.: Panzac, a.g.e., s. 11

¹⁸ Konsolosların tırnak içindeki ifadeleri ve konu ile ilgili ayrıntılar için bkz.: Panzac, a.g.e., s. 11

başka bir yere tayin, daha sonra da Kıbrıs'a sürülmüştür. Kılığın ve felaketin boyutlarının her geçen gün artması üzerine, Numan Paşa yerine, bu kez Çeteci Abdullah Paşa tayin olunmuştur¹⁹. Kendisi de Diyarbakırlı olan Çeteci Abdullah Paşa, lakabından da anlaşılacağı üzere gerek eşkiya takibindeki şecâati gerekse idaredeki başarıları ile tanınmış, Kars ve Diyarbakır Beylerbeyliği, Sivas, Halep, Şam Valiliği, Emîr-i Hacclık, gibi önemli görevlerde bulunmuş, daha önce 1737-1739 Avusturya-Rus Savaşlarındaki başarıları takdir görmüş²⁰, daha sonra da özellikle urban eşkiyasının te'dip ve terbiyesindeki gayretleri sebebiyle kendisine taltifnâme-i hümayûn gönderilmiştir²¹. Daha önce dört kez Diyarbakır valiliği de yaptığı için tüm bölgeyi ve bölge insanını tanıyan, hangi vazifeye tayin edildi ise başarıları ile göz dolduran marifet ehli kudretli bir vezir olarak ün yapmıştır²². Paşa'nın derhal görev yerine giderek vazifeye başlaması, halkın refahı için çalışmalar yapması, özellikle fakr u zaruret içinde kıvranan ahâliyi koruyup kollaması, özellikle eşkiyaya fırsat vermemesi emredilmiştir. Bölgedeki vergilerde düzenlemelere gidilmiş, çeşitli indirimler yapılmış, tekâlifden muaf olanlar ile muâfiyetleri ilgâ olunanlar hakkında bazı yeni usul ve esaslar getirilmiş, yeni bir mütesellim tayin edilmiştir²³. Ziraat ve ticaret durma noktasına geldiğinden esnafın, tüccarın, iltizam ve mukataa sahiplerinin durumlarının düzeltilmesine yönelik tedbirler alınmış, bu süreçte işlerin düzeninin sağlanması için Diyarbakır ve bağlı yerleşim birimlerinin duhan

¹⁹ Cemâziyelevvel 1173 (Aralık-1759 Ocak-1760)

²⁰ Târih-i Samî, *Şâkir ve Subhi*, İstanbul 1198, (Yayımlayan: Mesut Aydın), İstanbul 2007, vr. 152b.

²¹ *Târih-i Vâsıf*, I, s. 149

²² Diyarbakır Çermikli olan ve Çermik Ulu Cami yolu üzerinde bir medrese yaptıran (1757) Paşa'dan bahseden bazı eserler hakkında bkz.: Tarih-i Sâmî, Şâkir ve Subhi, vr. 152b, 179b, 189b; *Târih-i Vâsıf*, I, s. 148, 167-168, 175-177, vefatı sebebiyle hal tercümesi ve eserleri 190-191; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, III, 371-372; Aynı zamanda ilme düşkünlüğü ve şiir, hat eserleri ile de tanınan Paşa medresesinin kitabesine de kendisi kaleme almıştır. Şevket Beysanoğlu Çermik'teki medresesinden bahsederken Çeteci Abdullah Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında da bilgiler verir: *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara 1990, s. 679-684

²³ Nitekim tekâlif meselesi ile ilgili olarak Mardin Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan iki buyuruldu özeti hem kıtlık hem de vergi meselesine kısmen de olsa açıklık getirmektedir: Hâlen Mardin Voyvodası olan Osman Ağa'ya; Mardin Voyvodalığı aklâmına tâbi Boz(?) Mukâtaasının voyvodalar tarafından iltizâma verildiği, ancak bazı kimselerin o sene kıtlık olduğu bahânesi ile mîrî tarafına ödemeleri gereken eski borçlarını ödemediklerinden bahisle kimseye iltimas olunmaması, muâfiyet sağlanmaması, sağlanacak olursa bunu yapanların cezâlandırılacağı hususunda buyuruldu. A. Kankal, K. Ziya Taş (ed.), *195 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, İstanbul 2006, s. 49; Mardin kazası ve nahiyesinde bulunan bazı kimselerin mîrî tarafına vermeleri gereken mahsulü vermedikleri ve biz vergiden muâfiz diyerek vermekten geri durduklarından bahisle böylelerinin gerçekten muaf olup olmadıklarının araştırılması ve mîrîye zarar verilmemesi hususunda Mardin voyvodasına azılan 8 C 1173/27 Ocak 1760 tarihli buyuruldu için bkz.: *a.g.e.*, s. 49

gümrüğü ile dönüm vergisi ve han mukataası üç yıllık süre ile İstanbul Gümrük Emini Mehmed Efendi'nin uhdesine verilmiştir²⁴. Yine bu cümleden olarak Diyarbekir ve havalisi için Erzurum, Sivas, Tokat, Adana vs. gibi civar vilayetlerden cârî narh üzerinden veya daha ucuz olarak zahîre ve erzak teminine çalışılmış, erzak satmak istemeyenlerin cezalandırılması yoluna gidilmiştir.

Bu sırada gerek civardan gelerek bölgeye gerekse bölgede baş gösterip civara musallat olan, başboş levent, Koca Arap, Millî-yi Kebir ve Hervi Aşiretinden Kartal oğulları, Tursun oğulları vs. gibi eşkiyanın ciddi şekilde te'dip ve tenkiline başlanmıştır. Konu ile ilgili yazılan emirlerde bu tür olayların gelişip büyümesine sebep olacak durumların önüne geçilmesi istenmiş ve eşkiyalık olaylarına karşı kesinlikle ihmalkâr davranılmaması, eşkiyanın kanının heder, mallarının helal olduğu ilân edilmiş, Diyarbekir ve civarında eşkiyalık yapanların bazıları daha güvenli bölgelerde ikamete tabi tutulmuştur²⁵. Yine bu sebeple Diyarbekir havâlisinde evlerin, mezraların basılıp yağma edilmesine, insanların ve hayvanların öldürülmesine, Ergani ve Keban madenlerinin nizamının bozulmasına sebep olan eşkiyanın ve bunlara müsamaha gösteren idarecilerin Rakka'ya sürülmesi emredilmiş ve çalışamaz duruma gelen madenler yeniden faaliyete geçirilmiştir. İki üç seneden beri şiddetli kıtlık sebebiyle ahalişi perişân ve müteferrik olan Diyarbekir'de bu sebeple çevreye dağılan fukarâ-yı raiyyetin toparlanması, çevrede biran önce imâr, iskan ve istikrârın sağlanmasına da çalışılmış, Çarsancak, Çemişkezek ve Eğin kazalarında halkı katl edip emvâl, eşyâ ve hayvanlarını gasp eden eşkiyanın te'dib edilerek adaletin gerçekleştirilmesi ve yine, aynı civarda bulunan göçebe Yörüklerinin güvenliğinin sağlanması gibi konularda da bölge valilerine peşi sıra emir ve hükümler gönderilmiştir.

Ancak kuraklık ve kıtlık bir süre sonra neredeyse tüm Anadolu'ya yayılmış, bu emir ve hükümlerin uygulanması iyice güçleşmiş, Sivas, Tokat gibi nispeten Diyarbekir'e yakın sayılabilecek ve bölgeye yardım edebilecek yerleri de ciddi olarak sarsmıştır. Hatta bu afetin etkileri, dolaylı olarak İstanbul'a kadar ulaşmış, iaşesi Anadolu'dan gelen erzak ve etle sağlanan İstanbul halkı da yokluktan ve yoklukla gelen fiyat artışından muzdarip olmuştur. Şiddeti tüm Anadolu'yu

²⁴ Diyarbekir valisi ve Amid kadısına hitaben yazılan 2 N 1175/27 Mart 1762 tarihli ferman özeti için bkz.: *a.g.e.*, s. 75

²⁵ Konu ile ilgili bir ferman özeti şu şekildedir: Diyarbekir valisi, Palu ve Mardin kadıları ile Amid kazası nâibine; Amid kazası ahâlîsinin İstanbul'a arz-ı hâl edip, Amid sakinlerinden Küçük Bekir Efendi olarak bilinen kimsenin kendi halinde olmayıp daimâ fitne ve fesat ile meşgul olduğunu, kimsenin kendilerini emniyet içerisinde hissedemediğini bildirmesi üzerine Amid'de bulunan Bekir ve şakirdi Kara Vaiz ve Palu'da sakin olan Alaaddin'in Mardin'e sürülmesi ve Mardin kadısının bu kişileri Mardin'de ikâmet ettirmesiyle ilgili Evâhir-i RA 1174 / 30 Ekim 1760 tarihli ferman. *a.g.e.*, s. 58, Nitekim bu kişiler yakalanıp Mardin'de zorla ikamet ettirilmiş, ancak bir sene sonra affedilerek memleketlerine dönmelerine izin verilmiştir. Konu ile ilgili ferman için bkz.: *a.g.e.*, s. 66

sarsmış olan bu afet belgelerden anlaşıldığı kadarıyla en çok Diyarbekir ve civarını etkilemiş, dönemin tarihçilerinden Şemdânizâde'nin tabiri ile “*Diyarbekir'deki kabt-ı müfrit(aşırı kuraklık) ziyâde olmağla cû'dan(açlık) katê çok nâs telef olmuş*”, sadece kıtlığın şiddetinden ve açlıktan bile binlerce insan ölmüştür²⁶.

Alınan Tedbirler

Döneme ait bilgi ve belgelerde durumun vahâmeti, alınan tedbirler, afetlerin neticeleri ve sosyo-ekonomik yapıya etkileri ise konu hakkında seçilmiş bazı örneklerle şu şekilde cereyân etmiştir: Meselâ kıtlık ve kuraklığın yeni yeni baş göstermeye başladığı dönemde Diyarbekir valiliğine tayin edilen (1757) İbrahim Paşa'nın, Adana'dan kalkıp görev yeri olan Diyarbekir'e doğru yoldan ayrılmadan ve sağa sola sapmadan gitmesi istenmiş ve özellikle Devlet-i Aliyye'nin önemli gelirlerinden olan mîrî madenlere bağlı kazaların, sıkıntı veren tekâliften ve bilhassa vezirlerin nüzûlünden ve idarecilerin sevimsiz isteklerinden kadîmden beri hatt-ı şerifler ile muaf olduğu hatırlatılmıştır. Yine Dergâh-ı Muallâ gediklilerinden olup konu ile ilgili mübaşir tayin edilen zâta da hitap eden hükümde; Diyarbekir Çavuşlar Kethüdası Ebubekir ve Çavuşlar Emîni Mustafa'nın Ergani'nin zaten kıtlık ve kuraklıktan perişan olan fukarâ halkından zorla akçeler aldıkları, bazı fukarânın emvâl ve eşyasını yağmaladıkları, bu sebeple vazifelerinden kovuldukları ve halktan aldıklarının îadesi gerektiği bildirilmiştir. Hükümde ayrıca maden ahalilerinin özenle himâye edilmesi üzerinde de önemle durulmuştur²⁷.

Yine El Hac Mehmed Sadık, Abdülvehhab, Abdurrahman Efendi gibi Diyarbekir Kadısı ve ulemeden zatlar Divân-ı Hümâyûn'a arzuhal edip, “*Diyarbekir ve havâlisinin bir süredir kuraklık ve bu yüzden çok kötü katlık çektiğini, sükûkân ve reâyâsının perîşân olup, nüfusunun çoğunluğunun telef ve belâk, köy ve mezarların da hâli ve boş kaldığını, ahâlisinin perişan olduğunu belirtmişler ve tüccar taifesinin dahi doğru dürrüst kâr elde edecek ticaret yapamadığı*” üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple “*evvelki yullarda külliyetli mal ile mukayyed ve azim îrâdî olan Diyarbekir Voyvodalığı mukataasının fakr u zarûret içinde kaldığı, zarûrî olan ödemelerin aksatılmaması için Diyarbekir Voyvodası Ahmed'in bir başkası ile müştereken uhdesinde olan mukâtaalarının 1170 senesi martından itibaren emâneten idâre edilmesi gerektiği, bölge tekrar eski durumuna dönünceye kadar, ne kadar gelir tahsil edilirse hesabın o defterlerle görülmesinin iyi olacağını*” ifade etmişlerdir. Bu sebeple hâli hazırda herhangi bir iyileşme görülmediğinden, şu kadar topla, bu kadar öde gibi emirlerle karşılaşılması ve peşin ödeme yapılmaması için durumun baş muhasebeye bildirilmesini ve mukâtaaların “*bervech-i emânet zabt ettirilmek üzere mâlikâne olarak kaydedilmesini*” ve buna dair emr-i şerif yazılmasını istemişlerdir. Nitekim bu

²⁶ Şemdânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, *Mür'î't-Tevârih*, II-A, Yayına hazırlayan: M. Münir Aktepe, İstanbul 1978, s. 24-26

²⁷ BOA, MD. nr. 159, 253/1, 30 ZA 1170 tarihli hüküm; Mukâtaaların emâneten idâresi ve bu idarenin bölge halkına faydaları konusunda ayrıca bkz.: Baki Çakır, *Osmanlı Mukâtaa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 150-154

istekler yerine getirilmiş, emr-i şerif yazılması için tezkire verilmiş, ancak durumun suüstimal edilmeyip her şeyin deftere tam kaydedilmesi, “*bir habbe eksik ve noksan yazılmaması*” konusunda dikkatleri çekilmiştir²⁸.

Bu süre zarfında bazı çalışmalar yapılmış ve herhalde bunlar yeterli görülmemiş olacak ki Diyarbakır Valisi Vezir Kaymakam İbrahim Paşa'ya bir emir daha yazılmış ve durumun ciddiyeti üzerinde durularak, bazı yanlış uygulamalarından vazgeçmesine dair tembihatta bulunulmuştur. Hükümde, “*bu yıl yağmur azlığı ve kuraklıktan dolayı Diyarbakır'ın mabsûlât ve erzâkının kat olduğu, fukarâ-yı ra'yyet envâ-i eleme mübtelâ olmuş iken vezîrin kapu balkının fukarâ ahvâline muttalî olmayıp, şer'an yasak olan müzevver davalar için rubsat aldıkları ve buyuruldularla fukarâ-yı ra'yyete mübâşir tâyin ve tahammül üzerinde zulm olduğu, binlerce hâne Şam ve Hama taraflarına firâr ile bütûn fukarânın dabi diğer diyarlara intikal eylediklerinden*” bahsedilmiş, ayrıca Paşa ve adamları şu şekilde uyarılmıştır: “*Hilâf-ı şer-i şerif ve mugâyir-i rızâ-yı hümayûn olan zulüm vukûunda gazab-ı şâbânenin vâki olduğu*” bilinmektedir. Emrin vusulünden sonra, zaten çok güç durumda olan ahâlîye hiçbir surette zulüm edilmesin ve tezvircilerin davalarıyla tâcizde bulunulmasın. Etbâ ve adamlarınla bölgeyi hoşca zabt u rabta ihtimam gösterir ve halkın gönüllerini alır, onları himaye edip mezalimi bertarafa çalışırsan ancak önceki menfi tutumunu telâfi edebilirsin. “*Kemâl-i adâlet ve basîret üzere ol*” ve çirkinliklere müsaâde etme²⁹.

Tüm bu uyarılara rağmen durumun ciddiyetinin devam etmesi üzerine, bir süre sonra İbrahim Paşa görevden alınmış ve yerine, bölgeyi ve bölge insanını iyi tanıdığı düşünülen komşu vilâyet Rakka'nın valisi Abdullah Paşa Diyarbakır'e tayin edilmiştir. Paşa eski sadrazamlardan olduğu için herhalde meseleyi daha da iyi idare edebileceği düşünülmüş ayrıca Şam Valisi ve Emîr-i Hacc Çeteci Abdullah Paşa'ya da yolların ve hacıların emniyeti için detaylı emir yazılmıştır³⁰.

Yakın Vilayetler Diyarbakır İmdatında

Yeni vali tayininin ardından hemen bölgedeki diğer vilayetlere de Diyarbakır'e yardım etmeleri için emirler yazılmaya başlanmıştır. Meselâ Sivas Valisi Es'ad Paşa'ya ve bölgenin diğer yetkililerine yazılan hükümde; Diyarbakır'de büyük bir kıtlık yaşandığı, halkın açlık sıkıntısı çektiği, zahîre ihtiyacının had safhaya ulaştığı belirtildikten sonra özetle şu görüşlere yer verilmiştir: Diyarbakır eyâletinde zuhûr eden kıtlık ve kuraklık dolayısıyla ekser halkın mutazzarır ve perişân oldukları, eyâlet-i mezbûre dahilinde zahîre bulunan mahallerden câri narhı üzere akçelerle zahîre satın alınmasına asla

²⁸ Konu ile ilgili 7 Z 1170 tarihli belge ve kıtlığın aynı yıl Diyarbakır'deki şiddeti için bkz.: BOA, MAD nr. 10200 s. 230 vd.; Defterde bu sayfadan itibaren Diyarbakır Mukâataalarının döneme ait durumları ve ödemeleri ile ilgili kıymetli bilgiler de vardır.

²⁹ 10 M 1171 tarihli bu emir için bkz.: BOA, MD, nr. 159, 303/2

³⁰ Abdullah Paşa'nın Rakka'dan Diyarbakır'e tayini hakkında 20 Ra 1171 tarihli hüküm için bkz.: BOA, MD, nr. 160, 27/2; Çeteci Abdullah Paşa hakkındaki emir için bkz.: BOA, MD, nr. 160,, 28/1

mümânaat ettirilmeyerek, halkın maslahatını temşiyete tam bir takayyüd ile yeteri kadar zahîre satın alınması ve Diyarbekir'e sevkine ihtimam ve hassasiyet gösterilmesi için iki defa emr-i şerif gönderildiği halde Diyarbekir'e hala kâfi miktarda zahîre satın alınmadığı ve halkın günlük nafaka peşinde olduğu cihetle, bu mesele üzerinde önemle durularak açıklıktan telef olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Diyarbekir halkına zamanında zahîre ulaştırılması için âzamî gayretin sarf edilmesi³¹. Sivas Valisinin Diyarbekir halkının durumunun ciddiyeti konusunda uyarıldığı hakkında yeni Diyarbekir Valisi Sadr-ı esbak Abdullah Paşa'ya da bilgi verilmiştir. Konu ile ilgili yazılan hükümde, Sivas halkının kıtlık çeken Diyarbekirlilere zahîre satmak istemediği, ancak bu konuda uyarıldıkları, cârî fiyatla zahîre bulunan yerden yeteri miktarda zahîrenin Diyarbekir'den gelenlere sattırılıp kat'iyen tereddüt edilmemesi için defalarca evâmîr-i şerîfe gönderildiği, ancak Sivas halkının zahîre vermekte ağır davranıp gelenlere cefâ ve ezâ verdikleri, zahîre için Diyarbekir'den gelenlere ellerindekileri saklamadan cârî narh üzere satmalarının ve böylece sıkıntının biran önce izalesinin temininin istendiği, aşırı kıtlık ve kuraklık dolayısıyla halkın yiyecek maddesinde zarûret-i külliye içinde olduğu belirtildiği üzerinde durulmuştur³². Bu arada tüm uyarılara rağmen, zaten zor durumda olan halka eziyet edip sıkıntı verenler kim ve görevi ne olursa olsun, cezalandırılmaya özen gösterilmiş, hukûka ve durumun nezâketine aykırı davranılmamaya çalışılmıştır. Halka verdikleri zarar sebebiyle görevlerinden tardedilip sürülen iki yeniçeri çavuşu ve adamlarının tekrar bölgede dolaştıklarından bahisle Diyarbekir valisine, Ergani Kadısı ve Maden Emîni'ne emir yazılmıştır. Emirde Diyarbekir'den sürgünü istenen iki çavuşun terbiyesizliklerine vurgu yapılarak, Diyarbekir'in kıtlık ve fakirliği ve Ergani madenlerinin önemi hakkında bahis açılmış, bu beldelere ve insanlara tasallutta bulunan Çavuşlar Kethüdası Ebubekir ve Çavuşlar Emîni Mustafa ile beraberlerindeki bazı adamların havâlide kuraklık ve kıtlık hüküm sürerken mîrî malına müdâhale ettikleri, mîrîye ait zehâyiri kullanmaya, kullandırtmaya çalıştıkları, halkın zor durumda kalmasına sebep oldukları cihetle başka taraflara nefy edildikleri ve bu tür şeylere asla müsâade olunmamasına dair detaylar üzerinde durulmuştur³³. Nitekim bu dönemdeki emirlerin çoğunda madenlerin ve maden bölgelerinin öneminden de bahsedilmiş ve özellikle Ergani ve çevresindeki madenlerin halkının zarar görmemesi için pek çok hüküm gönderilmiştir. Hatta Diyarbekir havalisinde bazı evleri basıp yağma eden ve bazılarını öldüren, mezra basan, Ergani ve Keban madenlerinin nizâmının bozulmasına sebep olan eşkıyanın Rakka'ya sürülmesi istenmiştir³⁴. Ancak sıkıntılarının devamı üzerine valiye peş peşe emirler gönderilmeye devam edilmiş, bir süre sonra Abdullah Paşa yerine yine tecrübeli vezirlerden Numan Paşa Diyarbekir'e vali tayin edilmiştir. Diyarbekir Valisi Numan Paşa'nın, Âmid Kadısı, Yeniçeri zâbiti ve Diyarbekir voyvodası ile el birliği ile çalışıp, iki üç

³¹ 10 C 1171 tarihli bu hüküm için bkz.: *BOA, MD, nr. 160, 112/2*

³² 20 C 1171 tarihli bu hükmün detayları için bkz.: *BOA, MD, nr. 160, 112/2*

³³ 29 S 1171 tarihli bu hükmün detayları için bkz.: *BOA, MD, nr. 160, 191/1*

³⁴ *BOA, MD, nr. 160, 113/3*

seneden beri şiddetli kıtlık sebebiyle ahâlisi perişan ve müteferrik olan Diyarbakır'da huzurun sağlanması, dağılan fukarâ-yı ra'yyetin toparlanması, eyâletin imâret ve istikrârının biran önce sağlanması üzerinde durulmuştur³⁵. Bu arada tekalifden muaf olanlar ile muâfiyetleri ilgâ olunanlar hakkında bazı yeni usul ve esaslar getirilmiş, Osmanlı Gümrük Mukâataası'nın bulunduğu sayılı şehirlerden olan Diyarbakır Gümrük Mukataası gelirleri, kıtlık sebebiyle güç duruma düşen voyvodalık müfredâtına dâhil edilmiştir³⁶. Gerçekten bu uygulamanın çok büyük faydası olmuş ve önemli ticaret yollarının kavşak noktasında olan Diyarbakır gümrük gelirleri, bir süre sonra Diyarbakır Voyvodalığı'nın en önemli mukataası haline gelmiştir ki bu da felaket sonrası artan ticari faaliyetlerdeki yoğunluğu gösterir³⁷. Gayr-i Müslimler için de çalışma yapılmış ve "Diyarbakır taraflarında zuhûr iden kaht u gâlâ sebebiyle ahâlisi etrafa dağıldığından, cizyenin ihâlesi mümkün olamayıp" onun da emâneten idaresine mecburiyet görülmüştür³⁸.

Bu süre zarfında kıtlık sebebi ile çevreye zarar verenlere ve eşkıyalık hareketlerine katılanlara mâni olunması, var olan hareketlerin önlenmesine yönelik de pek çok çalışma yapılmış, emir yazılmıştır. Bölgedeki eşkıyanın temizlenmesi konusunda çalışan valilerin kalabalık askerle çevrede dolaşarak halka zarar vermemeleri, az adamlarla dolaşıp civar birimlerin kuvvetlerinden istifade etmeleri istenmiştir. Civardaki kasaba, ilçe ve şehirlerin hâkimlerinin de ellerinde ne kadar harbe kâdir adam var ise az adamlarla eşkıya takibine çıkan Diyarbakır valisinin adamlarının yardımına koşmaları emredilmiş ve bunun için Palu, Eğil, Çermik, Mahmuda, Zile, Kiğı, Erzincan, Kemah, Kuruçay, Çarsancak ve Çemişgezek, Harput idarecilerine ayrı ayrı pek çok emirler çıkarılmıştır³⁹. Ayrıca Çarsancak, Çemişgezek ve Eğil kazalarında halkı katl edip emvâl, eşya ve hayvanlarını gasb eden eşkıyanın da biran önce te'dibi hususunda Diyarbakır valisine ve saire hüküm yazılmıştır⁴⁰. Daha önceki çatışmalarda Diyarbakır tarafına firar eden bir kısım eşkıyanın bu çalışmalar sonucu Erzurum'a döndükleri haber alındığından, yakalanmaları için gerekli tedbirlerin

³⁵ BOA, MD, nr. 161, 221

³⁶ Gezgin Niebuhr 1766 yılındaki gözlem ve bilgilerine dayanarak voyvodanın her yıl 55-60 bin guruş ödemekle mükellef olduğunu belirtir. İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır 1701-1924", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), İstanbul 1999, s. 150

³⁷ Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 287-288-314

³⁸ Bu konu ve ilgili bazı tafsilata dair 04 ZA 1173 tarihli belge için bkz.: BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 27/1262

³⁹ 29 R 1174 tarihli bu hükümler için bkz.: BOA, MD, nr 162, hk. nr. 208-217; Harbe kâdir adamlarıyla eşkıyâ tâkibine memur edilen Diyarbakır valisinin emrine girmek üzere hareket etmeleri hususunda Yazıcıoğlu Hasan Bey'e, Erzincan, Kemah, Kuruçay, Çemişgezek, Harput voyvoda, kadı, yeniçeri serdarları ve Gilmanân-ı Âmid zabitlerine yazılan 1163 tarihli hüküm için ayrıca bkz.: BOA, MD, 163, hk. nr. 80 vd.

⁴⁰ BOA, MD, nr. 163, hk. nr. 79

alınması için bölge idarecilerine ayrıca emir yazılmıştır⁴¹.

Bölgedeki aşiretlerin de çevreye zarar vermemelerinin sağlanması üzerinde önemle durulmuş, özellikle Diyarbekir havâlisindeki Milli-yi Kebir Aşireti'nden bazı eşkıyanın kıtlık yüzünden Rakka Türkmenlerine zarar verdikleri ve en sert şekilde cezalandırılmaları emredilmiştir⁴². Ancak, bu takip ve tenkil hareketi sırasında aynı civarda bulunan göçebe Yörüklerinin zarar görmemesi ve güvenliklerinin sağlanması üzerinde de önemle durulmuştur⁴³. Bu arada çalışmaları yetersiz görülen vali yine değiştirilmiş ve bölgeyi bilen valilerden olduğu düşünülerek Halep Valisi Seyyid Abdulah Paşa'ya Diyarbekir Eyâleti tevcih olunmuştur. Bu arada hem Abdullah Paşa'ya hem de Sivas valisine eşkıyalarla ilgili ayrı ayrı tembihte bulunulmuştur⁴⁴. Ancak onun gayretlerinin de yeterli olduğu yönünde henüz elde fazla bilgi bulunmamaktadır.

Bu süreç içerisinde bölgede huzur ve istikrarın kısmen sağlanabildiği dönem Çeteci Abdullah Paşa'nın Diyarbekir Valiliği'ne rastlayan dönem olarak dikkati çekmiştir⁴⁵. Gerçekten Çeteci'nin bölgedeki faaliyetleri etkili olmuş benzemektedir ki, vefatına kadar iki yıldan fazla bu görevi sürdürmüştür. Çeteci'nin bölgedeki faaliyetleri etkili olmuş ve vefatına kadar iki yıldan fazla bu görevini sürdürmüştür⁴⁶. Ancak kuraklık ve kıtlık yerini bu kez veba salgınına bırakmış ve bölge halkının acısı bir süre daha devam etmiştir. İkinci büyük veba salgını olarak nitelenen bu afet en büyük darbeyi 1761 ve 1762 yıllarında vurmuş

⁴¹ BOA, MD, nr. 163, hk. nr. 997

⁴² 10 L. 1171 tarihli hüküm için bkz.: BOA, MD, nr. 160, s. 215/1

⁴³ BOA, MD, nr. 162, hk. nr. 998

⁴⁴ BOA, MD, nr. 161, hk. nr. 358-359

⁴⁵ Diyarbakır valilerinin tayin ve azilleri konusunda BOA, Tabvil 16 numaralı defterden edindiği bilgileri benimle paylaşan Doç. Dr. Mehmet İnbaşı'ya müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim. Mühimme Defterleri'ndeki kayıtlarla da örtüşen bu bilgilere göre yaklaşık 10 yıllık süreçte Diyarbekir'e şu valiler tayin olmuştur (Tarihler hicridir): 1169'da İbrahim Paşa, 1170'de Adana valisi İbrahim Paşa, 1171'de Abdullah Paşa, 1171'de Mehmed Paşa, 1171'de Numan Paşa, 1172'de Çeteci Abdullah Paşa, 1174'de Zaralızâde Feyzullah Paşa, 1175'de Mustafa Paşa, 1176'da Abdurrahman Paşa, 1178'de Ali Paşa, 1179'da Hüseyin Paşa

⁴⁶ Durum ile ilgili dönemin tarihçilerinden Akif Mehmed Efendi, Çeteci'nin vefatıyla ilgili şu bilgiyi vermektedir: Fî gurre-i cemâziyelevvel sene 1174: Yevm-i mezbûrda Diyarbekir valisi vezir Çeteci Abdullah Paşa'nın ecel-i mev'ud ile dâr-ı âhirete intikâli haberi der-i devlet-medâra vârid olmağın eyâlet-i mezbûre Sivas valisi vezir Feyzullah Paşa hazretlerine tevcih ve (...) müşârünileyh Feyzullah Paşa hazretlerini Sivas'dan kaldırıp Diyarbekir'e îşâl ve müteveffâ-yı müşârünileyhin emvâl ü eşyâsını bilâ-vâris olmak hasebiyle der-i devlet-medâra nakl eylemek için sâbıkâ Ser-çavuşân-ı Dergâh-ı âli Hatib-zâde Ahmed Ağa tâyin ü irsâl buyuruldu. Akif Mehmed Efendi: *Cülûs-ı Sultan Mustafa Hân-ı Sâlis*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi nr. 2108, vr. 255b-256a; Diyarbakır valisi iken 1174 yılında orada vefat eden Çeteci Abdullah Paşa'ya aid olup Üsküdar'dan Bahçekapısı'na nakl edilen 19 at ve 449 katırı nakl eden kayıkların ücretine dair 09 M 1175 tarihli belge için bkz.: BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 37/1658

ve halkın “Büyük Ölet” dediği bu salgında Diyarbekir Eyaleti’nde binlerce insan ölmüş ve peşi peşine gelen bu afetlerin bölgedeki acı kayıp bilânçosunun 50 bin kişiyi bulduğu belirtilmiştir⁴⁷. Veba hastalığının etkileri seyahatnamelerde de özellikle zikredilmiştir⁴⁸. Çeteci Abdullah Paşa’nın idaresi döneminde işlerin diğer valilere nispetle biraz daha iyi halledildiğini ve şehirde belirli bir rahatlama sağlandığını kendisine yazılan emir ve hükümlerin diğerlerine oranla daha az olmasından da anlayabiliyoruz. Nitekim Çeteci’nin vefatından sonra yine kendisi gibi Sivas’ta özellikle eşkiya takibindeki başarıları ve Sivas’ın fukarâ ahalisine adaletle davranması gibi makbul hizmetleri ile tanınmış Zaralızâde Feyzullah Paşa tayin olunmuştur ki bu tayin de hem iyi durumun muhafaza edilmesini hem de olayın ciddiyetinin henüz devam ettiğini gösteren önemli işaretlerden biri sayılabilir. Zaralızâde’ye yazılan hükümde de Diyarbekir’e yük olmamak için leventlerini Sivas’ta bırakarak sadece hâne halkı ile ve acele yola çıkması, sağa sola sapmadan, yolda asla duraklamadan, fukarâ halktan kesinlikle hiçbir şey talep etmeden ve her şeyi parası ile satın alarak doğrudan ve acil olarak Diyarbekir’e gidip vazifesine başlamasının çok mühim olduğu ve bunun için bütün gücü ile gayret ve ihtimam göstererek kendinden beklenen güzel hizmetlerine başlaması istenmiştir⁴⁹. Yine bu sebeple, vefat eden Çeteci Abdullah Paşa’nın leventlerinin sahihsiz kaldıkları için etrafa dağılmaları ve zor durumda olan halka zarar vermeleri önlenmiş, bunların şehirden çıkmalarına müsaade edilmemiş, çıkmak isteyenler durdurulmuştur. Yeni vali Feyzullah Paşa’dan bunların yine valilik hizmetine alınarak tâyinâtlarının ödenmesi istenmiştir⁵⁰.

Yukarıdaki bölümlerde, meydana gelen zararlar ve kayıplarla ilgili pek çok ayrıntı ve bilgi verilmiştir. Burada son olarak kuraklığın bölgenin ekonomisinde meydana getirdiği zararlardan birisine daha vurgu yapılarak konu nihayete erdirilecektir: Kıtık ve kuraklığın sonuçlarından biri olarak özellikle dokumada kullanılan ve Avrupa’da da Diyarbekir kırmızısı diye meşhur olan ipliğin üretim ve tüketimi azalmış, özellikle Tokat ve Diyarbekir çevresindeki pamuklu ve basma imalatı büyük darbe almıştır. Avrupa’da yedi yıl savaşının başlamasından kısa bir süre sonra, kullanılan boya maddeleri içinde batıdan gelmekte olan çividin savaş dolayısı ile ithali de aksayınca, fiyatlar 4-5 katına yükselmiştir. Bu artışın ve kıtlığın neden olduğu sermaye sıkıntısı ve özellikle maliyet artışı, başlıca üstünlüğünü ucuzluğundan almakta olan imalatın hacmini de önemli

⁴⁷ Abdülğani Bulduk: *El-Cezâire’nin Muhtasar Tarihi*, (Yazma), s. 362’nden naklen Yılmazçelik, s. 110

⁴⁸ Göyünç, s. 468; Bu dönemde tüm bölgeyi kasıp kavuran veba salgını hakkında önemli bir çalışma için bkz.: Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul 1997

⁴⁹ 29 R 1174 tarihli bu hükümler için bkz.: *BOA, MD, nr. 162*, hk. nr. 225-226-227-228-233

⁵⁰ Bu konudaki 29 R 1174 tarihli hükümler için bkz.: *BOA, MD, nr. 162*, hk. nr. 226-227-228

ölçüde daraltmıştır. Mehmet Genç, daralmanın sebebinin çivit fiyatındaki artışın gerektirmiş olacağından daha fazla olduğunu, bunun sebebinin aynı yıl Tokat ve çevresini hatta bütün Anadolu'yu etkilemiş görünen bu büyük kıtlıkta aranması gerektiğini ifade eder. Çünkü kuraklık ve kıtlık, zirai üretimle birlikte dokuma üretimi ve talebini de önemli ölçüde düşürmüştür. Nitekim yörede pamuklu ve basma imalatının içine girdiği buhran, savaşın bitmesi ile kolaylaşan ithalatın çivit fiyatını eski düzeyine indirdiği ve kıtlığın etkilerinin azaldığı 1763 yılına kadar sürmüştür⁵¹.

Kaynakça:**a. Arşiv Kaynakları:**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet-Nafia nr. 1807-1836.

BOA, Cevdet-Belediye nr. 3396.

BOA, Cevdet Maliye, nr. 37/1658

BOA, Cevdet Maliye, nr. 27/1262

BOA, Mühimme Defteri, nr. 159

BOA, MD, nr. 159

BOA, MD, nr. 160

BOA, MD, nr. 161

BOA, MD, nr. 162

BOA, MD, nr. 163

BOA, Tabvil nr. 16

BOA, MAD nr. 10200

b. Yazma Kaynaklar:

Âkîf Mehmed Efendi: Cülûs-ı Sultan Mustafa Hân-ı Sâlis, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi nr. 2108.

⁵¹ Mehmet Genç: *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 283-283; 1757-58 yılında Tokat ve çevresinde görülen kıtlık hakkında ayrıca bkz. Halis Turgut Cinlioğlu: *Osmanlılar Zamanında Tokat (II. Kısım)*, Tokat 1950, s. 57

c. Basılı Kaynaklar:

- Berber Bedîrî'nin Günlüğü (1741-1762) Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar* Şeyh Ahmet El-Bedîrî El-Hallak, [Çeviren: Hasan Yüksel], Ankara 1995
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara 1990
- Cinlioğlu, Halis Turgut: *Osmanlılar Zamanında Tokat (II. Kısım)*, Tokat 1950
- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukâtaa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000
- Göyünc, Nejat, "Diyarbakır", *TDVİA* 1994, IX, s. 468-469
- Kankal, A., Taş, K. Ziya (ed.), *195 Nolu Mardin Şer'îyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, İstanbul 2006.
- Kılıç, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtıklıklar", *Türkler*, (ed. H. Celal Güzel-Kemal Çiçek vd.)
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, III
- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafeddin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s. 213-219
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul 1997.
- Pınar, İlhan, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır 1701-1924", *Diyarbakır Müze Şehir*, (hz. Şevket Beysanoğlu vd.), İstanbul 1999, s. 150
- Şemdânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, *Miir'i't-Tevârih*, II-A, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, İstanbul 1978, s. 24-26
- Târih-i Sâmî, Şâkir ve Subhî*, (İstanbul 1198), (Yayınlayan: Mesut Aydınler), İstanbul 2007
- Târih-i Vâsîf*, İstanbul 1219, I
- Ülgener, Sabri F., *Darlık Bubranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1985

d. İnternet Kaynakları:

- İnalçık, Halil, "A not on the population of Cyprus"
http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume2/June_August1997/volII2ANOTEONTHEPOPULATIONOFCYPRUS.pdf
- M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnâmelerde Diyarbekir*, http://www.diyarbekir.net/cgi-bin/index.pl?mod=news;op=author_id;id=15 Bu çalışma aynı isimle kitaplaşmıştır. İstanbul 2003.
- http://www.eies.itu.edu.tr/TURQUA/pdf/turqua5/TurquaV_129-135_Akkemik_vd.pdf.